

نظام اقتصاد اسلامی

توسعه کشاورزی

استاد محمد حسین ابراهیمی

۹۰۶۵۶۶

ابراهیمی، محمدحسین، ۱۳۲۹ -
نظام اقتصاد اسلامی / محمدحسین ابراهیمی -
قم: تأمین، ۱۳۸۱ -
ج. ۳

ISBN 964-8047-12-6 (دوره) - ISBN
964-93379-5-4 (ج. ۱) - ISBN
964-93379-3-8 (ج. ۲) - ISBN
964-8047-05-7 (ج. ۱) - ISBN

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه.
نمایه.

مترجمان: ج. ۱. ربا و قرض - ج. ۲. شرکت - مضاربه. - ج. ۳. توسعه و کشاورزی.
۱. اسلام و اقتصاد. الف. عنوان.
BP ۲۳۰ / ۲ / ۶
کتابخانه ملی ایران

۲۷۹ / ۴۸۳۳

م ۸۱ - ۴۲۱۱۱

نظام اقتصاد اسلامی ۲

● مؤلف: استاد محمدحسین ابراهیمی

○ ناشر: نشر تأمین

● تاریخ انتشار: بهار ۱۳۸۶

○ شمارگان: ۱۰۰۰ جلد

● چاپ: زیتون

○ نوبت چاپ: اول

● صفحه آرای: غفاری ۷۷۳۶۱۲۲

○ قیمت: ۵۰۰۰ تومان

پست الکترونیکی: NASHRETAMIN@PARSIMAIL.COM

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

۹۶۴-۸۰۴۷-۰۵-۷

964-8047-05-7

مرکز پخش: قم، تلفن ۷۷۳۸۲۰۶

فهرست

پیشگفتار ۱۷

ویژگیهای این مجموعه: ۱۹

کتاب توسعه

مقدمه: ۲۳

□ بخش اول: توسعه‌ی اقتصادی در ادبیات اقتصادی ۲۵

○ فصل اول: برنامه‌ریزی برای توسعه ۲۷

نظام برنامه‌ریزی ۳۱

آیا اسلام دین زندگی است؟ ۳۲

برنامه‌ریزی موضوعی است پذیرفته شده ۳۳

توسعه‌ی مثبت و منفی ۳۳

انسان دنبال بهشت گمشده ۳۶

شرایط لازم برای توسعه ۳۷

نقطه اولویت در شروع ۳۷

۳۸	..... نظر راسل در این باره
۳۸	..... نکات لازم برای برنامه توسعه
۳۹	..... نحوه برنامه ریزی
۴۲	..... خلاصه فصل اول
۴۳	○ فصل دوم: مجاری توسعه
۴۵	..... مجاری توسعه در زندگی
۴۶	..... نیت در حرکت اقتصادی
۴۷	..... مرحله رفاه
۴۸	..... اسلام کدام مرحله را قبول دارد
۴۹	..... سرزنش مترفین
۴۹	..... خلاصه فصل دوم
۵۱	○ فصل سوم: توسعه ملی
۵۴	..... پیشرفت اقتصادی
۵۴	..... توسعه ملی
۵۵	..... توسعه جزء کدام یک از علوم است
۵۶	..... توسعه مشروط
۵۷	..... خلاصه فصل سوم
۵۹	○ فصل چهارم: پیشینه توسعه
۶۲	..... آغاز توسعه جدید
۶۴	..... جهش صنعتی قرن هجدهم
۶۴	..... توسعه اقتصادی در آثار متفکران اسلامی
۶۵	..... تاریخ تمدن و توسعه

۶۷	موفقیت ناپلئون
۶۸	خلاصه فصل چهارم
۶۹	فصل پنجم: توسعه در ادبیات اقتصادی
۷۱	کشور توسعه یافته یا در حال توسعه
۷۲	راه صعب العبور توسعه
۷۴	مسأله‌ی فقر در ادبیات اقتصادی
۷۵	معنای توسعه در نگاهی دیگر
۷۷	راسل و توسعه
۷۹	تفسیر سنت در نوشته‌های «راسل»
۸۱	آیا همان توسعه‌ی صنعتی تکامل است؟
۸۲	پیشرفت یعنی چه؟
۸۳	تحوّلات صنعتی و نوسازی
۸۵	خلاصه فصل پنجم
۸۷	فصل ششم: مفهوم توسعه
۸۹	توسعه‌ی انسان یعنی چه؟
۹۰	انسان محور توسعه
۹۰	توسعه مبتنی بر هدف
۹۱	انواع توسعه و هدف مادی از آن
۹۱	گفتار اول
۹۲	گفتار دوم
۹۳	گفتار سوم
۹۴	مراحل توسعه و هدف انسانی از آن
۹۴	شاخصهای توسعه

۹۶ ..... توسعه و رفاه نسبی

۹۷ ..... تقدم رشد بر توسعه

۹۸ ..... رشد در اصطلاح دین و توسعه‌ی اقتصادی

۹۹ ..... توسعه در مرحله‌ی عدالت اجتماعی

۹۹ ..... عدالت اجتماعی از دیدگاه مادی

۱۰۰ ..... راسل و عدالت اجتماعی

۱۰۲ ..... تفسیر امام خمینی علیه السلام از عدالت

۱۰۴ ..... توسعه‌ی اقتصادی با هدف رفع فقر

۱۰۵ ..... خلاصه فصل ششم

□ بخش دوم: توسعه‌ی اقتصادی در قرآن ۱۰۷

○ فصل اول: توسعه در ادبیات قرآن ۱۰۹

توسعه‌ی هدفدار یعنی چه؟ ۱۱۵

عوامل توسعه‌ی اقتصادی در قرآن ۱۱۶

استغفار عامل توسعه است ۱۱۹

وظایف توانگران ۱۲۰

زندگی حیوانی مورد نکوهش است ۱۲۲

تأثیر ایمان در رشد و توسعه ۱۲۳

خلاصه فصل اول بخش دوم ۱۲۵

○ فصل دوم: اسراف موجب کاهش توسعه‌ی ملی است ۱۲۷

مشخصات خوشگذرانان ۱۲۹

اصل آخرت‌گرایی در توسعه ۱۳۲

رفاه و توسعه ۱۳۴

آیا باید فقط به دنیا فکر کنیم و از آخرت غافل باشیم؟ ۱۳۵

- ۱۳۷ ..... خلاصه فصل دوم
- فصل سوم: توسعه‌ی مطلوب ۱۳۹
- گامی رفاه و فساد قرین یکدیگرند ۱۴۰
- اختیار و توسعه ۱۴۲
- صنایت به دیگران ۱۴۵
- شکوفایی اقتصادی تأمین‌کننده‌ی حیات انسانها نیست؟ ۱۴۸
- ..... خلاصه فصل سوم ۱۴۹
- فصل چهارم: توسعه‌ی اقتصادی و مسئله استداواج ۱۵۱
- آیا توسعه یک ارزش است یا ضد ارزش ۱۵۶
- آیا توسعه اقتصادی سعادت می‌آورد ۱۵۶
- توسعه و مسأله‌ی انتظار فرج ۱۵۸
- خصوصیات منتظران ۱۵۹
- چکیده‌ی فصل ۱۶۰
- بخش سوم: توسعه‌ی اقتصادی در چشم اندازها ۱۶۱
- فصل اول: برنامه‌ریزی برای توسعه ۱۶۳
- کدام رفاه...؟ ۱۶۶
- تردید در الگوی توسعه ۱۶۸
- توسعه در لباس مظاهر دنیوی ۱۶۹
- توسعه در جهت توسعه شهری ۱۷۰
- فصل دوم: توسعه در منظر اسلام ۱۷۱
- الگوها ۱۷۴

- ۱۷۵ ..... زیربنای توسعه‌ی اقتصادی و اجتماعی در دنیای اسلام و غرب
- فصل سوم: موانع توسعه ۱۷۷
- ۱۸۲ ..... در توسعه‌ی اقتصادی حقوق زنان مراعات نشده است
- ۱۸۳ ..... جوانان و توسعه‌ی اقتصادی
- ۱۸۵ ..... آینده‌ی برنامه‌ریزی توسعه
- ۱۸۶ ..... برنامه‌ریزی همه‌جانبه‌ی
- ۱۸۷ ..... مطلوبیت رفاه برنامه‌ریزان
- فصل چهارم: جایگاه توسعه در ایران ۱۸۹
- ۱۹۳ ..... همسویی بخش اجرایی کشور با توسعه
- ۱۹۴ ..... امنیت اجتماعی از علائم توسعه است
- ۱۹۵ ..... آیا می‌توان امید به آینده‌ای شفاف داشت
- ۱۹۶ ..... مطلوبیت زندگی فردی و اجتماعی
- ۱۹۷ ..... بی‌برنامه‌گی و آفات آن
- ۲۰۰ ..... توسعه‌ی اقتصادی و حفظ ارزشها
- خاتمه ۲۰۱

کتاب کشاورزی

۲۰۷	مقدمه
۲۱۲	ضرورت این نوع نوشتارها
۲۱۱	بخش اول: اهمیت کشاورزی در اسلام
۲۱۳	فصل اول: مفهوم و اهمیت کشاورزی از نظر دینی و اجتماعی
۲۱۵	کشاورزی در ادبیات عربی و دینی
۲۱۷	طرح کشاورزی در فقه اسلامی
۲۱۷	معنای کشاورزی در قانون جمهوری اسلامی ایران
۲۱۹	اهمیت کشاورزی از دیدگاه ابن خلدون
۲۲۱	وابستگی انسان به زراعت
۲۲۲	روی گردانی از کشاورزی
۲۲۳	تصور نادرست از کشاورزی
۲۲۴	تداوم کشاورزی
۲۲۵	صدور غلات موجب حاکمیت اسلام است
۲۲۶	خلاصه فصل اول
۲۲۷	فصل دوم: اهمیت کشاورزی از دیدگاه قرآن
۲۳۸	نظام صحیح کشاورزی
۲۳۹	خلاصه فصل دوم
۲۴۱	فصل سوم: اهمیت کشاورزی از دیدگاه روایات
۲۴۴	زراعت برتر از دامداری
۲۴۶	زراعت بهترین کیمیاست
۲۴۸	معاش و معاد همدیگر را تکمیل می‌کنند

۲۴۹	کشاورزی پایه و اساس زندگی
۲۵۱	خلاصه فصل سوم
۲۵۳	○ فصل چهارم: تاریخ کشاورزی
۲۵۵	شروع گندم‌کاری از آدم
۲۵۶	تحولات در کشاورزی
۲۵۷	مکانیزه شدن کشاورزی
۲۶۰	رونق کشاورزی در دوران صفویه
۲۶۱	خلاصه فصل چهارم
۲۶۳	○ فصل پنجم: دولت و کشاورزی
۲۶۵	راه توسعه اقتصادی
۲۶۶	نظریه مالتوس
۲۶۸	چوانان و کشاورزی
۲۶۸	توان کشاورزی در ایران
۲۶۹	وظیفه دولت در امر کشاورزی
۲۷۱	طرح توسعه کشاورزی
۲۷۲	مزارعه بین دولت و کشاورز
۲۷۳	خلاصه فصل پنجم
۲۷۵	○ فصل ششم: تحصیل زمین در کشاورزی
۲۷۸	تحقق طرح مالتوس
۲۸۰	احیای زمین
۲۸۱	آیا صاحب زمین می‌تواند زمین خود را معطل بگذارد؟
۲۸۳	مالکیت شخصی گاهی لغو می‌شود
۲۸۴	خلاصه فصل ششم

۲۸۵	.....	بخش دوم: مزارعه	□
۲۸۷	.....	فصل اول: معنای مزارعه	○
۲۹۱	.....	مزارعه در تاریخ	
۲۹۲	.....	شیوه مزارعه در مدینه	
۲۹۵	.....	مزارعه در دوره ساسانی	
۲۹۶	.....	خلاصه فصل اول	
۲۹۷	.....	فصل دوم: مزارعه و مشاقات	○
۳۰۱	.....	شرکت مزارعه	
۳۰۲	.....	آیا مزارعه منحصر به حیوانات است؟	
۳۰۲	.....	معنای غله	
۳۰۳	.....	انواع زراعت	
۳۰۴	.....	خلاصه فصل دوم	
۳۰۵	.....	فصل سوم: آداب و شروط در عقد مزارعه	○
۳۰۷	.....	۱- ایجاب و قبول:	
۳۰۸	.....	۲- اهلیت طرفین:	
۳۰۸	.....	۳- تعیین سهم در ابتدای امر:	
۳۰۹	.....	شراکت زراعی بین مسلمان و غیرمسلمان	
۳۱۰	.....	۴- تعیین حدود و مقدار زمین:	
۳۱۱	.....	۵- زمین، قابل کشت باشد:	
۳۱۱	.....	۶- تعیین مدت زراعت:	
۳۱۳	.....	۷ و ۸- تعیین نوع زراعت و کیفیت بذر:	
۳۱۳	.....	خلاصه فصل سوم	
۳۱۵	.....	فصل چهارم: مسائل متفرقه	○
۳۱۷	.....	الف- زارع نباید در امر زراعت کوتاهی کند	

- ۳۱۸ ب - مزارعه در زمین وقفی.....
- ۳۱۹ ج - قرارداد مزارعه با غیر مسلمان.....
- ۳۲۰ کارشناسان مالیات زمین.....
- ۳۲۲ مالیات یا خراج زمین زیر کشت.....
- ۳۲۳ آیا خراج همان مالیات است؟.....
- ۳۲۵ زکات محصول زمین.....
- ۳۲۵ تخفیف در اخذ خراج.....
- ۳۲۷ در مزارعه، مالیات زمین به عهده کیست؟.....
- ۳۲۸ زکات واجب بر کشاورز.....
- ۳۲۹ آیا بر اراضی زراعی مالیات تعلق می‌گیرد؟.....
- ۳۲۹ خلاصه فصل چهارم.....
- فصل پنجم: مالکیت زمین به سبب احیای آن.....
- ۳۳۳ منظور از احیای زمین چیست؟.....
- ۳۳۳ اقسام احیای زمین.....
- ۳۳۴ نوع ملکیت.....
- ۳۳۵ انواع مالکیت مطرح در ایران.....
- ۳۳۶ آیا تعادل اقتصادی در بین کشاورزان ممکن است؟.....
- ۳۳۸ خلاصه فصل پنجم.....
- بخش سوم: مساقات.....
- ۳۳۹ فصل اول: اهمیت درختکاری.....
- ۳۴۵ توجه قرآن کریم به درخت‌کاری.....
- ۳۴۷ درخت‌کاری در روایات.....
- ۳۵۱ درخت را نباید قطع کرد.....
- ۳۵۳ وصیت حضرت علی علیه السلام راجع به توسعه درخت‌کاری.....
- ۳۵۵ خلاصه فصل اول.....

۳۵۷	○ فصل دوم: شرایط و ارکان مسابقات
۳۶۰	درختان مورد مسابقات
۳۶۱	موارد تخلف و اختلاف
۳۶۲	مباشرت عامل
۳۶۳	مرگ مالک یا عامل
۳۶۳	کیفیت سهم‌بری
۳۶۴	فسخ مسابقات
۳۶۵	آیا مغارسه باطل است؟
۳۶۶	مزارعه و مسابقات در قانون مدنی
۳۶۸	خلاصه فصل دوم
۳۶۹	○ فصل سوم: قانون مدنی در آرای دیوان عالی کشور
۳۷۱	گفتار اول: مزارعه
۳۷۴	گفتار دوم: مسابقات
۳۷۵	گفتار سوم: مسائل اقتصادی در فقه
۳۷۷	حکایت جوان روستایی
۳۷۸	خلاصه فصل سوم
	○ ضمیمه
۳۷۹	کشاورزی
۳۷۹	استقلال فرهنگی و سیاسی بر پایه استقلال کشاورزی
۳۸۲	اولویت کشاورزی بر امر بازرگانی صنعتی
۳۸۴	نظریه ابن خلدون در مورد اولویت کشاورزی
۳۸۵	آزادی کامل در گرو استقلال کشاورزی
۳۸۵	کشاورزی در ایران در معرض سقوط است
۳۸۷	عدم تناسب بین عرضه و تقاضا

۳۸۸	..... دهقانان و کشاورزان منبع اصلی توسعه کشاورزی
۳۸۹	..... دو قشر اساسی کشور (کارگر و کشاورز)
۳۹۱	..... دلیل اهمیت و شرافت کشاورزی بر کارگری
۳۹۲	..... چرا شاه باید خجالت بکشد؟
۳۹۳	..... مکانیزه کردن کشاورزی
۳۹۳	..... دیدگاه امام درباره اصلاحات ارضی در ایران
۳۹۵	..... اشکال بر مدیریت فعلی کشاورزی
۳۹۵	..... تاریخچه مختصری از اصلاحات ارضی در ایران و وضعیت زمین
۳۹۶	..... عدم کارایی مجلس
۳۹۸	..... مالک زمین بدون دلیل خلع ید نمی شود
۳۹۹	..... توجیه نظریه حضرت امام <small>علیه السلام</small>
۴۰۰	..... اصلاح کشاورزی از دیدگاه امام <small>علیه السلام</small>
۴۰۰	..... اصلاحات ارضی در اروپای شرقی
۴۰۱	..... اصلاحات ارضی در رومانی
۴۰۱	..... اصلاحات ارضی در روسیه

□ فهرستها

۴۰۵	..... فهرست آیات
۴۰۸	..... فهرست روایات
۴۱۱	..... فهرست نمایه
۴۱۷	..... منابع کتاب
۴۲۱	..... آثار چاپ شده مؤلف

«سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا»

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پیش‌گفتار

خوانندگان محترم! این مجموعه که در پیش روی دارید دربارهٔ نظام اقتصادی اسلام و حقوق مربوط به آن بحث می‌کند.

از آن جا که گرایش این مباحث به اقتصاد اسلامی نسبت به حقوق نزدیک‌تر بود «نظام اقتصادی اسلامی» نام گذاری شد.

برداشتی که ما در باب اقتصاد (خرد و کلان) از اسلام داریم این است که نظام زندگی دنیایی مردم با ملاحظهٔ آخرت آنها دیده شده و مسایل معیشتی آنان با امور اخروی مد نظر قرار گرفته است و مکتب اسلام دنیا را محلّ تأمین سعادت و کمال معنوی دانسته و همهٔ فرامین آن در این چارچوب بنا نهاده شده است.

در این نظام، مسأله معیشت و اقتصاد، ضروری و جزو حکمت عملی دانسته شده است. بدین صورت که هرکس باید برای معاش خود و هم‌نوعان تلاش نماید.

در این نظام اقتصادی اوامر و نواهی (بایدها و نبایدها) با توجه به وسعت و توان فردی جهت‌گیری شده و نسبت به سایر ادیان و مکتب‌های دیگر دارای حالتی متعادل و منطقی

است از این لحاظ، پیروان اسلام را «امت وسط» نامیده‌اند.
 در مکتب اسلام، نظام اقتصادی مبتنی بر اصل عدالت، مالکیت، آزادی عمل و اصل عدم تمرکز سرمایه در دست عده‌ای خاص از افراد جامعه بوده و مواسات و همیاری را مورد تحسین قرار می‌دهد.

در این مکتب به جز مواردی که ممنوع شده سیستم اقتصادی، مبتنی بر آزادی کسب و تجارت؛ یعنی آزادی در کشاورزی و عمران زمین، آزادی در انجام پروژه‌های عمرانی و ساختمانی، آزادی در صنعت و تولید کالا، آزادی در انتخاب شغل، کار و حرفه و فن قرار گرفته است.

اسلام، سیستم اقتصادی را طبق آن چه در جامعه به صورت عرف و عادت - در نحوه معاش زندگی بوده - پذیرفته و خودش شیوه اقتصادی نوی ارائه نداده است. اگر در مواردی هم برخی از معاملات، تولیدات و معاهدات را ممنوع کرده از آن رو است که با اصول کلی مکتب (رعایت عدالت اجتماعی، دوری از تکاثر، جلوگیری از مفاسد اخلاقی و ...) تعارض داشته است.

برداشت ما از دیگر نظام‌های اقتصادی این است که آنها در معاملات اقتصادی، چندان به توصیه‌های اعتقادی و اخلاقی توجهی ندارند. این نظام‌ها در بحران‌های اقتصادی معمولاً راهکارهایی ارائه می‌دهند که با اخلاق جمعی و اعتقادات دینی، ناسازگار است. اما اسلام در حل بحرانها افزون بر این که تجربه، تعقل، رایزنی فکری و استفاده از دانش بشری را مورد توجه قرار می‌دهد، رعایت اصول اعتقادی و اخلاقی هم لازم دانسته و همواره تأکید خاصی بر رعایت عدالت اجتماعی، احترام به حقوق دیگران و حفظ مالکیت افراد دارد.

در اسلام، مکتب، نظام و سیستم اقتصادی، مجموعه‌ای به هم پیوسته است که هدف واحدی را دنبال می‌کند، اما دیگر ادیان، نظام اقتصادی را از مکتب، جدا می‌دانند.

با توجه به این که علم اقتصاد، همان آگاهی به عوامل و پدیده‌های اقتصادی‌ای همچون: عرضه، تقاضا، کاهش قیمت، تورم پولی، رکود و رونق اقتصادی، بی‌کاری، اشتغال و چگونگی رسیدن به وضع مطلوب اقتصادی است، اسلام هم به نوعی به اینها پرداخته است؛

لکن اسلام در مورد نظام اقتصادی فقط کلیات و چارچوب‌ها را بیان کرده بی آن‌که به مسایل جزئی بپردازد؛ بر خلاف مسایل اعتقادی، تعلیم و تربیت و... که مسایل جزئی آنها را هم بیان نموده است.

به طور خلاصه، پدیده‌های گوناگون معیشتی که اسلام وضعیت آنها را در قالب واجب، حرام، مستحب و مکروه بیان کرده تار و پود نظام اقتصاد اسلام را به وجود آورده است. علاوه بر اینها میدان وسیعی به نام مباح باز کرده که انسان، با خرد و تجربه زندگی خود پدیده‌های اقتصادی را در آن بریزد و با رعایت قالب‌های مذکور، به راهبردهای اقتصادی برسد. از این لحاظ موارد «مسکوت عنه» در شیوه زندگی و معیشت را به تجربه، خرد و راهبردهای فهم بشری واگذار کرده است. لذا به همان اندازه که در این گونه امور به فهم بشری بها و ارزش داده دلیل جاودانگی نظامی است که زمان و مکان را ملاحظه کرده است: از سوی دیگر همین که ربا را حرام و برخی از جوانب آن را بیان کرده و به قرض الحسنه اهتمام ورزیده و احکام تجارت را بیان نموده، کشاورزی را محور زندگی دانسته، توسعه اقتصادی را با رعایت اصول اخلاقی و با توجه به حیات آخرت پذیرفته، کار را اساس زندگی و بی‌کاری را آفت دین و دنیا دانسته و صلاح جمع یا اکثریت را - در تولید و توزیع - برخواست فرد یا اقلیت ترجیح داده، همگی دلیل بر وجود چارچوبی خاص به نام «نظام اقتصادی اسلام» در این مکتب آسمانی است.

ویژگیهای این مجموعه:

الف: این مجموعه (سلسله مباحث نظام اقتصادی اسلام) حاصل بیش از دو دهه کار و تحقیق است. برخی از اجزای این مجموعه در سال‌های گذشته به صورت مستقل چاپ شده که اینک با تجدید نظر در محتوا و با ویرایش جدید و بازنویسی به صورت کنونی در آمده است.

ب: این مجموعه حاصل حضور در سمینارها، کنگره‌های اقتصادی و مقالاتی شخصی است که با تحقیقات کامل‌تری صورت و سیرت نوینی به خود گرفته است.

ج: در این آثار از منابع حوزوی، دانشگاهی و همچنین منابع تاریخی به خوبی استفاده شده که از این جهت راه را برای محققان و دانش پژوهان مباحث اقتصادی تسهیل نموده است.

د: این مجموعه شامل چندین مجلد خواهد بود که هر یک از آنها معمولاً از دو جلد مجزاً تشکیل شده که با رعایت تناسب، کنار هم قرار گرفته‌اند.

ه: شیوه و روش تحقیق ما در این مباحث، مبتنی بر شیوه بحث فقهی بوده و با کتکاشی در آیات، روایات، برداشت‌های عقلانی، بحث‌های تاریخی و نظریه‌های علما همراه شده است.

و: این مجموعه در چند نوبت، متعاقباً - انشاء الله - به زیور طبع آراسته خواهد شد که جلد حاضر یکی از مجلدات آن است.

آن چه از عنایات خداوند اندوخته و در این مجموعه‌ها گردآوری کرده‌ایم، حاصل بیش از بیست سال سعی و تلاش است تا مجموعه‌ای منظم در راستای هدفی مشخص گرد آید. امید است که برای دانش پژوهان این عرصه مفید بوده و مورد قبول حضرت حق و اولیای او قرار گیرد.

حوزه علمیه قم

محمد حسین ابراهیمی

۱۳۸۱ هـ ش